

تأثیر ملی گرایی بر معماری بناهای حکومتی دوره پهلوی اول

دکتر علی اصغر شیرازی*^۱، میلاد یونسی^۲

^۱استادیار دانشکده هنر دانشگاه شاهد
^۲دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه شاهد

تاریخ پذیرش: ۹۰/۰۶/۱۸

تاریخ دریافت: ۹۰/۰۳/۲۸

چکیده

در آغاز سده چهاردهم شمسی، پدیده جهانی ناسیونالیسم معاصر در قالب دیدگاهی سیاسی توانست تعریف جدیدی از ملی گرایی را در قبال ناسیونالیسم تاریخی که جایگاهی مداوم در طول تاریخ داشت ارائه دهد. بزرگ‌ترین ثمره ملی گرایی جایگزین کردن علائق ملی و باستانی به جای آیین‌های قومی و دینی بود. با توجه به این که مهم‌ترین سؤال این مقاله چگونگی تأثیرگذاری ملی گرایی بر معماری بناهای حکومتی دوره پهلوی اول است، لذا سعی شده است تا تأثیر ناسیونالیسم به عنوان یک مفهوم سیاسی بر معماری این دوره بررسی و از این رهگذر برخی از ویژگی‌های معماری آن تبیین گردد. در تألیف این مقاله با استفاده از روش «توصیفی-تحلیلی»، ابتدا منابع مکتوب مرتبط با موضوع جمع‌آوری و اطلاعات مورد نیاز استخراج و سپس با بازدید از بناهای این دوره، ویژگی‌های کالبدی آن‌ها تحلیل و تبیین شده است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که عناصر معماری دوره باستان (به ویژه هخامنشیان و ساسانیان) صرفاً در نمای ساختمان‌ها و به دو گونه مورد استفاده قرار گرفته است: بناهایی که از عناصر و نشانه‌های باستانی استفاده کردند و بناهایی که برگرفته از بناهای باستانی به وجود آمده‌اند، بدون آن که مستقیماً تقلیدی از شکل‌ها و یا عناصر معماری هخامنشی، اشکانی و ساسانی باشند.

واژگان کلیدی: معماری، ملی گرایی، پهلوی اول، ایران، تجدیدگرایی.

دیرینه ایرانیان به هویت قومی خود می‌گذارد که هویت دیرینه فرهنگی است و در اوج خود بر تاریخ پیش از اسلام تکیه دارد. این ناسیونالیسم در صورت گزاف‌گرایانه خود، بر گمانی از ایرانی‌ت ناب تکیه داشت که ناگزیر با اسلام به عنوان دینی بیگانه با ایرانی‌ت ناب، سر ستیز داشت و یا می‌خواست آن را نادیده انگارد یا اگر بشود یک دین ایرانی بیافریند یا دین گذشته ایرانی را دوباره زنده کند» (آشوری، ۱۳۷۷: ۱۸۸-۱۸۷).

این سیاست (گرایش به ناسیونالیسم) توسط استعمارگران غربی خصوصاً انگلیس در سراسر جهان و به ویژه در کشورهای مسلمان منطقه خاورمیانه به اجرا در آمد. به عنوان مثال در ترکیه این راهبرد توسط کمال آتاترک به کار گرفته شد. البته سیاست استعماری کشورهای همچون روسیه، برخی از کشورهای منطقه را به سمت کمونیسم سوق داد. از این‌رو، می‌توان کشورهای خاورمیانه را به دو گروه با گرایش ناسیونالیسم و کمونیسم تقسیم کرد.

بنابراین ناسیونالیسم متأثر از شرایط سیاسی- اجتماعی به وجود آمده در ایران به تدریج تبدیل به ایدئولوژی غالب و محور اصلی کنش سیاسی شد و تبعات زیادی را در زمینه‌های مختلف از جمله هنر و معماری به دنبال داشت. لذا شناخت مفاهیم جدید سیاسی و چگونگی تأثیرگذاری آن‌ها بر زبان هنر از اهمیت بسزایی برخوردار است و این مقاله کوششی برای نیل به این مقصود است.

پرسش‌های این مقاله عبارتند از:

- ۱- عناصر معماری باستانی در معماری این دوران دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟
- ۲- این عناصر در طراحی معماری این دوران به چه صورت به کار برده شده‌اند؟

۱. روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله «توصیفی- تحلیلی» است. ابتدا منابع مکتوب مرتبط با موضوع جمع‌آوری و اطلاعات لازم از آن‌ها استخراج و تجزیه و تحلیل شدند. سپس نمونه‌های حکومتی موجود، مورد مشاهده مستقیم و بررسی قرار گرفتند تا ویژگی‌های معماری این دوران و تأثیر پذیری آن‌ها از مفاهیم سیاسی تبیین گردد.

۲. کلیات تاریخی، سیاست‌ها و ویژگی‌های معماری

شهر تهران که در دوره قاجار به عنوان پایتخت سیاسی انتخاب شده بود، در ادامه کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ ه.ش و بعد از آن نیز به عنوان پایتخت تغییری نیافت. رضاخان میرپنج (سردار سپه) که با یک تهاجم نظامی (کودتا) زمام امور را در تهران به دست گرفت، کوشید در عرض چند سال قدرت، استیلا و استبداد خود را بر تمام ایران برقرار سازد. او پس از خلع احمدشاه قاجار از پادشاهی، به نام رضاشاه پهلوی تاج‌گذاری کرد. رضاشاه در آغاز سلطنت خود، برای جلب نظر علما و معتمدان مردم به مراسم مذهبی احترام می‌گذاشت و در مجالس عزاداری در ماه محرم، شرکت می‌کرد، اما همه کوشش خود را در جهت تحقق اهداف سیاسی دولت انگلستان

شناخت مفاهیم جدید سیاسی و چگونگی تأثیرگذاری آن‌ها بر زبان هنر از اهمیت بسزایی برخوردار است. یکی از این مفاهیم سیاسی که همواره در طول تاریخ به عنوان دستاویزی برای بازیابی هویت ملی مورد استفاده قرار گرفته است، ناسیونالیسم^۱ است، اما احیای حس ناسیونالیستی، خود مستلزم شیوه‌هایی برای بیان آن است. از جمله شیوه‌های به کار رفته در دوران پهلوی اول برای نیل به این مقصود، رجوع به گذشته و استفاده از عناصر معماری باستانی در معماری این دوران (به عنوان محملی برای بازتاب ویژگی‌های سیاسی و اجتماعی) است. بنابراین مسأله اصلی تحقیق حاضر، بررسی کالبدی عناصر باستانی به کار گرفته شده در معماری این دوران با هدف بازشناسی تأثیر این عناصر بر احیای حس ناسیونالیستی و نتایج حاصل از آن است. لذا، ابتدا لازم است به برخی از تعاریف ارائه شده از ناسیونالیسم و ارتباط آن با باستان‌گرایی، به عنوان واژگان کلیدی تحقیق اشاره شود.

بنیان اصلی ناسیونالیسم مبتنی بر جنبه‌هایی از فرهنگ اجتماعی و همچنین مفاهیم سیاسی است که تلاش می‌کند اعضای جامعه را برای تأمین منافع ملی و وطن پرستی و دفاع از کشور بسیج کند.

« ناسیونالیسم غالباً به منزله ایدئولوژی و به عنوان شکلی از رفتار نگریده می‌شود که از خودآگاهی ملی، هویت قومی یا زبانی در چارچوب فعالیت‌ها و بیان سیاسی استفاده می‌کند» (وینست، ۱۳۷۱: ۳۳۳). در تعریفی دیگر «ناسیونالیسم جنبشی ایدئولوژی برای دست یافتن و حفظ استقلال (حاکمی از نفوذ همیشگی ناسیونالیسم در ملت‌های دیرپا)، وحدت و هویت برای مردمانی است که برخی از اعضای آن به تشکیل یک ملت بالقوه و بالفعل باور دارند» (اسمیت، ۱۳۸۳: ۲۰-۱۹).

در مورد پدیده ناسیونالیسم باید بین دو مقوله ناسیونالیسم معاصر و ناسیونالیسم به عنوان پدیده‌ای تاریخی تمایز برقرار کرد. مقوله اول پدیده‌ای است که به عنوان دیدگاهی سیاسی نظیر سوسیالیسم، دموکراسی، کمونیسم و ... استنباط می‌شود، اما در مقوله دوم، ناسیونالیسم چشم‌اندازی وسیع‌تر و عرصه‌ای به پهنای تاریخ هر سرزمین دارد که مهم‌ترین عامل این نوع ناسیونالیسم در میان ملت، پیشینه تاریخی است. ناسیونالیست ایرانی به خوبی از اهمیت این پیشینه تاریخی اطلاع داشت و می‌دانست این پیشینه تاریخی چگونه می‌تواند احساسات ملی‌گرایانه را اشاعه دهد. رضاشاه نیز در رهگذر اهداف خود از وحدت ملی بهره‌برداری زیادی کرد که یکی از آن‌ها ایجاد نوستالژی تاریخی و استفاده از عناصر معماری باستانی (باستان‌گرایی در معماری) بود (کیانی، ۱۳۸۳: ۶۷).

باستان‌گرایی به عنوان یکی از محورهای ایدئولوژی ناسیونالیسم ایرانی هدف دیگری را نیز دنبال می‌کرد و آن دین‌زدایی بود؛ چرا که پیوند جامعه ایرانی با تفکرات دینی و مبانی اخلاقی مانع جدی در فرایند غرب‌گرایی و یا به اصطلاح اصلاحات این دوره به شمار می‌رفت. « ناسیونالیسم مدرن ایرانی که در پی پایه‌گذاری دولت مدرن و قدرت‌مند ایرانی بوده است، پایه خود را بر آگاهی

سمت بازگشت به نمونه‌هایی از معماری دوره‌های پیش از اسلام فزونی یافت.

۳. گذشته‌گرایی در معماری دوره پهلوی اول

با شروع دوران پهلوی اول^۵ و ورود تولیدهای صنعتی مدرن و همچنین آشنایی با مفاهیم جدید سیاسی که عملکردهای جدید معماری را به وجود آورده بودند، سیمای شهرها به تدریج تغییر کرد و تحولات خاصی در معماری و شهرسازی به وقوع پیوست. باید متذکر شد سیاست پرداختن به معماری غرب که با بازگشت تعداد زیادی از معماران فرنگ رفته ظهور می‌یافت، در مفهوم سیاسی فراموش شدن نظام گذشته و آثار آن‌ها برای ظهور و جلوه‌گر ساختن آثار نظام سیاسی تازه بود.

برای تبیین ویژگی‌های معماری این دوران، تلاش‌های بسیاری انجام و تقسیم بندی‌های گوناگونی نیز ارائه شده است. به طور مثال علی اکبر صارمی معماری این دوران را این گونه تقسیم بندی می‌کند:

۱- ادامه راه گذشتگان و سیر تاریخی معماری ۲- توجه آگاهانه به معماری پیش از اسلام ۳- توجه به معماری پیش از مدرن غرب ۴- ترکیب معماری پیش از اسلام، معماری دوران اسلامی و معماری پیش از مدرن اروپا (صارمی و رادمرد ۱۳۷۶: ۱۴۷-۱۴۵).
محسن حبیبی نیز تقسیم بندی خود را از معماری این دوران این گونه شرح می‌دهد:

۱- معماری شهری و معماری ساختمانی مبتنی بر ادامه سبک تهران در دوره قاجاریه، تلفیقی از عناصر بومی و بیگانه...
۲- معماری مبتنی بر تلفیق شکوه و جلال گذشته‌های دور و آرمان‌های نوگرایانه، تقلید شکل معماری کهن از دوره‌های قبل و بعد از اسلام... ۳- معماری مبتنی بر سبک بین‌الملل، متأثر از جنبش معماری نوین اروپا... ۴- معماری مبتنی بر سبک کلاسیک اروپا (حبیبی، ۱۳۷۳: ۹۵-۹۴).

پاکدامن درباره معماری این دوران می‌نویسد:

«در این دوره، گذشته از ادامه دو شیوه دوره قبل یعنی معماری اواخر قاجار و شیوه معماری نئوکلاسیک غرب... گرایش‌های متنوع معماری متأثر از آرت نوو به خصوص شیوه معماری اوایل مدرن (pre-modern) و ادامه آن در اواخر دوره مذکور در شیوه معماری مدرن نیز رواج پیدا کرد... همچنین در این دوره فعالیت بسیاری در ارتباط با ایجاد یک «سبک ملی» که معرف تاریخ و فرهنگ کهن این سرزمین باشد، انجام شد» (پاکدامن، ۱۳۷۶: ۱۲۱-۱۲۰).

آیت اللهی نیز به سه گرایش در معماری این دوران اشاره می‌کند: «در معماری دوران پهلوی اول که به دو بخش قابل تقسیم است (یکی از آغاز تا ۱۳۱۰ ه.ش و دیگری از ۱۳۲۰-۱۳۱۰ ه.ش) سه گرایش بزرگ را می‌توان تشخیص داد: معماری متکی بر دوران پیش از اسلام، معماری متکی به معماری اسلامی و معماری تقلیدی از باختر زمین» (آیت اللهی، ۱۳۸۰: ۳۰۹).

مسلم آن که استفاده از عناصر باستانی (باستان‌گرایی در معماری)

متمرکز کرده بود. او در دهه نخست سلطنت خود به محدود کردن روحانیت و علما پرداخت و سپس در سال ۱۳۱۳ ه.ش حجاب زنان ایرانی را ممنوع اعلام کرد و در پایان دوره استبداد نیز به ضدیت با مراسم تظاهرات مذهبی پرداخت. رضاخان در نیمه دوم پادشاهی خود، به گرایش‌های نژادپرستانه گرایش یافت و به بهانه آریایی بودن دو قوم ایرانی و آلمانی، از انگلستان روی برگرداند و به آلمان که فناوری برتری نسبت به انگلستان داشت، روی آورد.^۶

معماری دوره قاجار که ادامه معماری زند و صفوی با اندک تغییراتی در بنا و تزئین‌ها بود، در دوره ناصرالدین شاه با برقراری ارتباط بیش تر با کشورهای اروپایی و روسیه تأثیر و اقتباس از هنر ایشان فزونی یافت، اما حفظ سنت‌های هنری همچنان مد نظر بود. ذوق معماران ایرانی از آمیزش دو دیدگاه معماری ایران و باختر زمین، مجموعه‌های دلپسندی را پدید آورده بود. بناهای مشهور دولتی مانند کاخ صاحبقرانیه در نیاوران، تالار بزرگ کاخ گلستان و ... از آن جمله‌اند. البته این بناها محدود به کاخ‌ها و بناهای اشراف نبودند، بلکه مراکز تجاری مانند تیمچه‌ها را نیز شامل می‌شدند (تیمچه‌های حاجب الدوله، صدر اعظم، مهدیه و...). این شیوه معماری تا پایان قاجار (تا پایان جنگ جهانی اول) رواج داشت و تحوّل چندانی در آن دیده نشد (آیت اللهی، ۱۳۸۰: ۳۰۴-۳۰۰).

در آغاز ظهور پهلوی و پایان قاجاریان، هنوز معمارانی بودند که شیوه قاجاری را ادامه می‌دادند و بیش تر آن‌ها تا اواخر دوران پهلوی اول زنده بودند. برخی از ایشان نیز در ساختن و تزئین کاخ‌های پهلوی شرکت داشتند.^۷ با گرایش شدید رضا پهلوی به غرب، بسیاری از معماران و مهندسان غربی^۸ به ایران آمدند و غربی‌سازی را آغاز کردند. اگرچه معماران ایرانی در کنار آن‌ها و در انجام طرح‌ها سهیم بودند، ولی سهم آن‌ها زیاد نبود. با تأسیس شاخه معماری دانشکده هنرهای زیبا، آموزش معماری اروپا بر پایه معماری کهن یونان و روم شروع شد و در سال‌های بعد (پهلوی دوم) نیز ادامه یافت.

«پهلوی اول نخست به دلیل داشتن خصلت ضد دینی، مایل نبود آثار معماری مذهبی به وجود آید. او به هیچ وجه در ساختن این گونه آثار معماری دخالتی نداشت، بلکه مردم علاقه‌مند به امور دینی هزینه‌های فراوان این دسته از آثار را به عهده داشتند. آثار معماری مسجد اعظم قم، مسجد امام حسین (ع)، قسمتی از مسجد- مدرسه سپهسالار» (آیت اللهی، ۱۳۸۰: ۳۰۹-۳۱۲) و موارد مشابه از این جمله هستند. معماران سنتی دوره قاجار که تا دوره پهلوی اول فعالیت داشتند، عموماً بناهای زیادی را به شیوه قاجاری بر پا نمودند. ایوان و گلدسته‌های حرم حضرت معصومه (س)، تیمچه بزرگ اول بازار قم، مسجد صنایع الملک، بقعه سید نصرالدین و ... آثار این گروه از معماران هستند (پیشین ۳۰۹ و ۳۱۰). از سوی دیگر ستیز پهلوی اول با حکومت قاجاریان و بازماندگان ایشان باعث شده بود تا بسیاری از ابنیه دوره قاجار مورد بی مهری قرار گرفته و در راستای سیاست‌های گسترش طرح‌های شهری، محو و ویران گردد. با روی گردانی پهلوی اول از احداث ابنیه مذهبی و کنار گذاشتن معماران سنتی، رویکرد حکومت او به

تصویر شماره ۴: پلکان ورودی ساختمان وزارت خارجه (کاخ شهربانی سابق) با پلکان دو طرفه تخت جمشید (منبع: نگارندگان)

تصویر شماره ۵: نعل درگاه بالای در ورودی در ساختمان وزارت امور خارجه با تقلید از کاخ داریوش در تخت جمشید (منبع: نگارندگان)

تصویر شماره ۶: سرستون، نعل درگاه، کنگره به کار رفته در بنای وزارت امور خارجه با تقلید از عناصر معماری هخامنشی (منبع: نگارندگان)

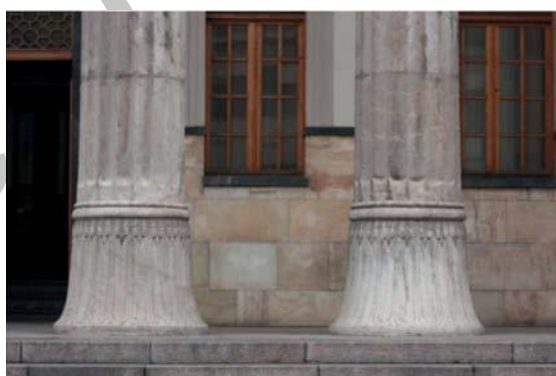
۲. عناصر تزئینی نظیر نقوش برجسته، حجاری‌ها، مجسمه‌ها و کنگره‌ها (تصاویر شماره ۷ تا ۱۰) در اقتباس از این آثار، هیچ‌گاه پلان و یا عملکرد خاص آن معماری مورد استفاده قرار نگرفت. طاق کسرای ساسانی برای موزه‌ها، و ستون‌های تخت جمشید برای بانک و بناهای اداری و نظامی به کار گرفته شد؛ به عبارتی آنچه در ظاهر بیشترین تأثیر را می‌توانست القا کند در سطح وسیعی مورد استفاده قرار گرفت. اما این انتخاب چگونه انجام می‌شد؟ «در دوران پهلوی اول، هنرمندان معماری ایرانی و غربی که سازنده بناهای دولتی و

در تقسیم بندی‌های اشاره شده، مشترک است و تعدادی از بناهای دولتی این دوران با این رویکرد ساخته شده‌اند. معماری این دوره با تفکر ملی‌گرایی و بهره‌برداری از آثار به جا مانده از دو دوره هخامنشیان و ساسانیان توجه بیش‌تری به باستان‌گرایی نمود. در معماری بناهای دولتی این دوره، عناصری که مورد بهره‌برداری و یا تقلید از دو دوره مذکور قرار گرفتند به دو صورت ظهور یافتند:

۱. عناصر مشخص معماری در بناها نظیر ستون‌ها، پایه ستون‌ها، پنجره‌ها، پلکان، ورودی‌ها، قوس‌ها و دهانه‌ها (تصاویر شماره ۱ تا ۶).

تصویر شماره ۱: سرستون به کار رفته در بنای وزارت امور خارجه (کاخ شهربانی سابق) با تقلید از سرستون‌های تخت جمشید (منبع: نگارندگان)

تصویر شماره ۲: ستون و پایه ستون ایوان ورودی ساختمان بانک ملی که به طور مستقیم از معماری هخامنشیان الگو برداری شده است (منبع: نگارندگان)

تصویر شماره ۳: نعل درگاه پنجره و کنگره‌های بام در تقلید از بنای بانک ملی (منبع: نگارندگان)

به نظر می‌رسد که این انتخاب به گونه‌ای اجباری انجام می‌شد و میزان این استفاده که از چه دوره یا به چه مقدار باشد، پیش از آن که نتیجه برداشت یا بینش معماران باشد، بازتاب شرایط سیاسی و تأثیر معماری غرب بود.

«ساختمان بانک ملی ایران که در سال ۱۳۰۹ ساخته شد، برای نخستین بار معماری باستانی ایران و معماری اروپا را در یک جا عرضه کرد. در این بنا نقش فروهر دوباره پس از ۲۵۰۰ سال مورد استفاده قرار گرفت.» (رجبی، ۱۳۵۵: ۴۲) (تصویر شماره ۱۱).

تصویر شماره ۱۱: استفاده از نقش فروهر در ساختمان بانک ملی (منبع: نگارندگان)

استفاده از این عناصر باستانی توانست ضمن بازشناسی و بازسازی معماری باستانی، با ایجاد نوستالژی تاریخی، منجر به ساخت آثار یادمان‌گونه^۷ در این دوره گردد. مجموعه بناهای رضاشاهی میدان شفق (باغ ملی، تصویر شماره ۱۲) و اطراف آن با احداث بزرگ‌ترین ساختمان یادمان‌گونه این مجموعه یعنی کاخ شهربانی، این احساس را انتقال داد؛ چرا که «پس از این بنا با شکوه است که معماران دولتی و غیر دولتی، خودآگاه و ناخودآگاه، ستون‌ها و سر ستون‌ها و دیگر عناصر کاخ شهربانی را در آثار - اگر چه کوچک‌تر - خود مورد تقلید قرار می‌دهند» (همان، ۱۳۵۵: ۴۶).

تصویر شماره ۱۲: سردر باغ ملی (۱۳۰۴-۱۳۰۱ ه.ش) واقع در تهران، خیابان امام خمینی (سپه سابق) - طراح جعفر خان کاشانی این بنا با کمک آلمانی‌ها و پیش از جنگ جهانی دوم ساخته شده است (منبع: نگارندگان)

از طرف دیگر، معماران اگرچه متأثر از فضای سیاسی باستان‌گرایی بودند، اما توانستند با تعدد بناهای ساخته شده، فضای معماری باستان‌گرایی را تنوع ببخشند. معماران و طراحان ایرانی و خارجی هر دو تحت تأثیر نگرش سیاسی پهلوی اول بودند، چرا که نمونه‌های ساخته شده توسط معماران ایرانی و خارجی نشان دهنده این تأثیرها است.

صنعتی بودند، برای اولین بار با نوعی انتخاب تاریخی رو به رو شدند. آنان باید می‌فهمیدند که از چه دوره، چگونه و به چه مقدار انتخاب کنند» (صارمی و رامرد، ۱۳۷۶: ۱۴۵).

تصویر شماره ۷: عناصر تزیینی (نقوش برجسته، کنگره‌ها) به کار رفته در بنای در وزارت امور خارجه (کاخ شهربانی سابق) (منبع: نگارندگان)

تصویر شماره ۸: نقش برجسته (زُرت، گریفین، نیلوفر) به کار رفته پایه ستون ساختمان شرکت سهامی فرش (منبع: نگارندگان)

تصویر شماره ۹: نقش برجسته (گریفین و گلپای نیلوفر به صورت قرینه) به کار رفته در بنای وزارت امور خارجه با تقلید از نقش برجسته‌های هخامنشی (منبع: نگارندگان)

تصویر شماره ۱۰: نقش برجسته (سرباز هخامنشی) به کار رفته در بنای بانک ملی (منبع: نگارندگان)

۴. معرفی بناها و ویژگی‌های معماری دوره پهلوی اول

در ادامه با توجه به مطالبی که در بخش پیشین آمد، به معرفی بناهای دوره پهلوی اول پرداخته و ویژگی‌های معماری آن بیان می‌شود. بیش‌تر این بناها در تهران، پایتخت سیاسی حکومت پهلوی به اجرا در آمد. البته برخی ابنیه دیگر این دوره در برخی شهرها نیز ساخته شده است. بدین منظور دو گروه بناهای این دوره مورد نظر است:

۴-۱. بناهایی با عناصر و نشانه‌های باستانی

از جمله بناهایی که به طور قاطع از عناصر و نشانه‌های باستانی استفاده کردند، می‌توان به کاخ شهربانی، بانک ملی، مدارس فیروز بهرام و انوشیروان، اداره پست و ساختمان شرکت سهامی فرش اشاره کرد.

۴-۱-۱. بنای وزارت امور خارجه (کاخ شهربانی سابق)^۸

این بنا در سال ۱۳۱۵ هـ.ش توسط قلیچ باغلیان^۹ طراحی شده است. در نماسازی این بنا از تزیین‌ها و عناصر معماری ایران باستان نظیر پلکان دو طرفه، ستون‌ها و سرستون‌ها، نقش برجسته‌ها و کنگره‌ها استفاده شد. در برخی از قسمت‌ها عناصر معماری اسلامی نظیر تاق جناغی (نوک تیز) نیز دیده می‌شود. اما درون ساختمان بر اساس نیازهای جدید طراحی گردید. (تصاویر شماره ۱۳ و ۱۴).

تصویر شماره ۱۳: استفاده از کاشی کاری و تاق جناغی با تقلید از معماری دوران اسلامی در بنای وزارت امور خارجه (منبع: نگارندگان)

تصویر شماره ۱۴: کاخ شهربانی (وزارت امور خارجه فعلی) ۱۳۱۵ هـ.ش استفاده از پلکان دو طرفه، سرستون‌ها، کنگره بام، نقش برجسته‌ها و نعل درگاه‌ها تقلید مستقیم از تخت جمشید هستند (منبع: نگارندگان)

۴-۱-۲. بانک ملی^{۱۰}

ساختمان بانک ملی توسط هنریش، معمار آلمانی، بین سال‌های

۱۳۰۰ تا ۱۳۱۰ هـ.ش ساخته شد. این بنا را می‌توان تلفیقی از معماری باستانی ایران در دوران هخامنشی و معماری باروک اروپا دانست که کلیساهای اروپایی از بارزترین نمونه‌های آن هستند. نمای اصلی سنگی است و تزیین‌های بنا عمدتاً مربوط به معماری دوره هخامنشی هستند. چهار ستون عظیم سنگی با سر ستون‌های گاو شاخ‌دار، کنگره‌های بام، نقش برجسته فروهر و سربازان هخامنشی و گل‌های هشت و دوازده پر هخامنشی، از آن جمله‌اند. البته سالن اصلی، به واسطه سقف بلند و تزیین شده آن و هم‌چنین نورگیرهای عمومی دیواره‌ها، فضای کلیساهای باروک اروپا را تداعی می‌کند (تصاویر شماره ۱۵ تا ۱۸).

تصویر شماره ۱۵: کنگره های بام، نعل درگاه بالای پنجره‌ها و تزیین‌های گل نیلوفر با تقلید از معماری هخامنشی در بنای بانک ملی (منبع: نگارندگان)

تصویر شماره ۱۶: بانک ملی (۱۳۱۰-۱۳۰۰ هـ.ش) این بنا توسط هنریش معمار آلمانی طراحی شده است. ایوان ورودی، ستون‌ها و سر ستون‌ها و نقش فروهر تقلیدی از بناهای هخامنشی هستند. (منبع: نگارندگان)

تصویر شماره ۱۷: ستون‌ها، سرستون‌ها و تزیین‌های گل نیلوفر با تقلید از معماری هخامنشی بانک ملی (منبع: نگارندگان)

تصویر شماره ۲۰: مدرسه فیروز بهرام (۱۳۱۱ ه.ش) توسط جعفر خان معمار باشی طراحی شد. استفاده از ایوان ورودی، ستون‌ها و سرستون‌ها با تقلید از معماری هخامنشی (منبع تصویر: www.wikipedia.com)

۴-۱-۴. ساختمان اداره پست^{۱۲}

بنای اداره پست (۱۳۰۷-۱۳۱۳ ه.ش)، ساختمانی سه طبقه است که توسط نیکلای مارکوف^{۱۳} معمار گرجستانی تبار روسی ساخته شد. این بنا یک بنای کاملاً التقاطی است، زیرا در نمای آن از نیم ستون‌های سنگی با سرستون‌های دوره هخامنشی و قوس‌های جناغی دوره اسلامی استفاده شده است و پلان و مقطع آن نیز به شکل باسیلیکا طراحی گردید (تصاویر شماره ۲۱ و ۲۲).

تصویر شماره ۲۱: اداره پست (۱۳۱۳-۱۳۰۷ ه.ش) طراحی نیکلای مارکوف معمار گرجستانی تبار روسی (منبع: نگارندگان)

تصویر شماره ۲۲: تلفیق نیم ستونها و سرستون‌های هخامنشی با قوس‌های جناغی دوره اسلامی در ساختمان اداره پست (منبع: نگارندگان)

۴-۱-۵. ساختمان شرکت سهامی فرش^{۱۴}

شرکت سهامی فرش ایران در سال ۱۳۱۴ با دستور دولت وقت احداث شد. قدمت این ساختمان متعلق به اواخر قاجاریه و اوایل

تصویر شماره ۱۸. نقش برجسته سرباز هخامنشی در بنای بانک ملی (منبع: نگارندگان)

۴-۱-۳. مدارس فیروز بهرام و انوشیروان^{۱۵}

دبیرستان «فیروز بهرام» (۱۳۱۱ ه.ش) اثر «جعفرخان معمارباشی» یکی از نادرترین بناهایی است که در دوره پهلوی اول بنا شد. این بنا تلفیقی از معماری مدرن اروپایی و معماری ایران باستان و به سبک نئوکلاسیک موسوم است. تأثیر معماری سبک قاجار نیز در بخش‌هایی از این بنا و به ویژه در نمای ساختمان مشهود است. بنا شامل سه نمای شمالی، جنوبی و شرقی است و سبک قرینه‌سازی در هر سه نما به چشم می‌خورد. نمای آجری ساختمان به تبعیت از تقارن در بدنه متقارن است و قوس‌های به کار رفته در پنجره‌های بنا، نشانگر تأثیرپذیری سبک قاجار است. مدرسه انوشیروان دادگر (۱۳۱۵-۱۳۰۹ ه.ش) توسط مهندس «سئون مارکف» طراحی شد. با توجه به کتیبه‌ای که بر سردر ورودی مدرسه انوشیروان وجود دارد، بانی این بنا، بانوی خیرخواهی به نام «جی تاتا» است. در این بنا نیز استفاده از عناصر معماری باستانی به خصوص دوره هخامنشی مشهود است. از جمله این عناصر می‌توان به ایوان ورودی مرتفع، ستون‌ها و سرستون‌ها، کنگره‌های بام و نقش فروهر اشاره کرد، که همگی با تقلید از معماری دوره هخامنشی ساخته شده‌اند (تصاویر شماره ۱۹ و ۲۰).

تصویر شماره ۱۹: مدرسه انوشیروان دادگر (۱۳۱۵-۱۳۰۹ ه.ش) توسط مهندس مارکف طراحی شد. استفاده از ایوان ورودی، ستونها و سرستون‌ها، کنگره‌های بام و نقش فروهر با تقلید مستقیم از بناهای هخامنشی (منبع: ویکی پدیا)

پهلوی است. وجود عناصر معماری هخامنشی، از جمله ستون‌ها و سرستون‌ها و نعل درگاه بالای پنجره‌ها و همچنین نقش برجسته روی پایه ستون‌ها را می‌توان از ویژگی‌های برجسته این بنا دانست (تصاویر شماره ۲۳ و ۲۴).

از ویژگی‌های این بناها، ایجاد ایوان‌های عظیم و مرتفع در محل ورودی و مرکزیت بنا با ستون‌ها و سرستون‌هایی تزیین شده در جلوی آن‌هاست. همچنین استفاده از پلکان‌هایی که به این ایوان‌ها ختم می‌شوند و پنجره‌ها و قاب‌بندی کنگره‌های بام و در حاشیه پلکان‌ها که جملگی از ویژگی‌های کاخ‌های دوره هخامنشی ایران است. همچنین باید اضافه کرد که کلیه بناها به شکلی متقارن و مرتفع که حاکی از عظمت و قدرت هستند، شکل گرفته‌اند (پاکدامن، ۱۳۷۶).

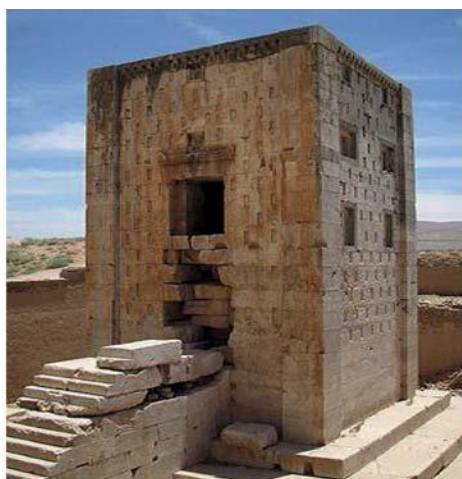
تصویر شماره ۲۳: استفاده از عناصر معماری هخامنشی نظیر: سرستون‌های گاو شاخدار و نعل درگاه بالای پنجره‌ها (منبع: نگارندگان)

تصویر شماره ۲۴: ساختمان شرکت سهامی فرش (منبع: نگارندگان)

بازگشت وی به اروپا توسط وارتان هوانسیان^{۱۷} (دیگر معمار ارمنی تبار) به اتمام رسید. این ساختمان که ساختاری متقارن با ترکیبی سه‌گانه را نشان می‌دهد، ساختمان سه طبقه طولی است که از یک جز میانی و دو جز کناری تشکیل شده است. معمار به کمک مجموعه‌ای از حجم‌های جلو آمده بر قسمت میانی تأکید می‌کند. این مجموعه متشکل از مکعب مستطیل‌های عمودی تو در تو است و در مرکز آن در داخل یک عقب‌نشینی در ورودی اصلی ساختمان قرار دارد. جزءهای کناری ساختمان را معمار به صورت محاط در مربع در نظر گرفته و در مرکز آن حیاطی قرار داده است. ضلع شمالی ساختمان بر امتداد مایل خیابان فروغی منطبق است. و اختلاف مشهود بین اجزای شرقی و غربی ساختمان به دلیل تغییراتی است که در ضلع شرقی ساختمان در چند سال گذشته رخ داده است و ارتباطی با طرح اولیه ندارد.

این بنای مدرن به واسطه پیچیدگی مجموعه حجم جلو آمده و تکمیل آن با برجگی مکعب مستطیل شکل بر محور میانی به یک ساختمان «یادمان گونه» تبدیل شده است. گوریکیان در طراحی این بنا متأثر از بنای کعبه زرتشت (که در نقش رستم و در هفت کیلومتری شمال غرب تخت جمشید واقع است) بود (تصاویر شماره ۲۵ و ۲۶).

تصویر شماره ۲۵: بنای کعبه زرتشت واقع در نقش رستم، استان فارس دوره هخامنشی - این بنا منبع الهام گوریکیان برای طراحی کاخ وزارت خارجه بوده است. (منبع: www.panoramio.com)

تصویر شماره ۲۶: کاخ وزارت خارجه (۱۳۱۸-۱۳۱۲ ه.ش) - طراح گابریل گوریکیان معمار ارمنی تبار ایرانی (منبع: کیانی، ۱۳۸۳)

۲-۴. بناهای برگرفته از بناهای باستانی، بدون تقلید مستقیم از فرم‌ها و یا عناصر معماری هخامنشی، اشکانی و ساسانی

در این دسته از بناها، معماران در گذر از تکرار و تقلید یکنواخت و با ذوق خود، روی به طراحی آثاری آوردند که بتواند معرف شخصیت معماری زمان خود باشد؛ هر چند که در این دوره روی آوردن به نشانه‌های باستان‌گرایی دیده می‌شود.

بناهای متعدد و از جمله شاخص‌ترین آن‌ها ساختمان کاخ وزارت خارجه و موزه ایران باستان و همچنین بناهایی چند در استان‌های شمالی ایران، توانست این اقتباس را به نحوی که نشانگر حال و هوای معماری باستانی باشد به تصویر درآورد.

۱-۲-۴. ساختمان کاخ وزارت خارجه^{۱۵}

طراحی این بنا توسط گابریل گوریکیان^{۱۶} معمار ارمنی تبار ایرانی در سال ۱۳۱۲ ه.ش آغاز شد و در سال ۱۳۱۶ ه.ش به دلیل

طراحی این بنا توسط «آندره گدار» معمار و باستان‌شناس فرانسوی در سال ۱۳۱۳ ه.ش انجام است. ایده گدار در مورد طرح موزه، نوعی برگشت به فرهنگ معماری ایران قبل از اسلام است. وی سعی کرد که معماری ساسانی را در بنای موزه ایران باستان به نمایش بگذارد. از همین رو گدار در طراحی موزه، از تاق کسری (ایوان مدائن) ساسانی الهام گرفت. با این تفاوت که در ایوان مدائن از طریق ایجاد خطوط افقی تأکید بر کشیدگی بناست، در حالی که در موزه ایران باستان خطوط به صورت قائم طراحی شده تا بنا مرتفع‌تر به نظر برسد. ساختمان موزه، مکعب مستطیلی است که از سه قسمت فضای ورودی، فضای نمایش اشیا و فضای اداری تشکیل شده است. ورودی آن از یک آرک بزرگ ساسانی که فضای ورودی را مشخص می‌کند و آجر چینی مناسب به رنگ قرمز، که دیوارهای مرتفع و طویل خارجی را تزئین کرده است، با ابهت خود را در مجموعه شهری نشان می‌دهد (تصاویر شماره ۲۷ و ۲۸).

تصویر شماره ۲۷: تاق کسری ساسانی واقع در تیسفون (عراق امروزی)
(منبع: <http://www.maryart.blogfa.com>)

تصویر شماره ۲۸: موزه ایران باستان (۱۳۱۵-۱۳۱۳ ه.ش) که با الهام از تاق کسری ساخته شده است، طراحی: آندره گدار، معمار و باستان‌شناس فرانسوی
(منبع: www.designads.blogfa.com)

محسوب می‌شود، اما معماری موزه ایران باستان و یا وزارت خارجه که خلاقیت هنرمند به آنچه که از گذشته گرفته اضافه شده است کهن آرایبی است» (صارمی، رادمد، ۱۳۷۶: ۱۳۹ و ۱۴۵).

نتیجه‌گیری

ناسیونالیسم معاصر، دستورالعمل واحدی بود که برای کشورهای تحت سلطه انگلستان، به منظور اجرای نقشه‌های استعماری و دستور توسعه نسبی به اجرا درآمد. این کشورهای تازه تاسیس یا استقلال یافته خاورمیانه، آسیای میانه و شمال آفریقا، کشورهای بودند که با رویکردی ملی‌گرایانه و بیان تفاخرات قومی به زنده کردن تمدن‌های فراموش شده در برابر اندیشه‌های دینی پرداختند. لزوم ساخت و ساز بناهای تازه و متعدد در حکومت پهلوی اول، زمینه بسیار مناسبی را برای بیان ملی‌گرایی با رویکردی باستان‌گرایی در معماری به وجود آورد و اهداف زیر را دنبال می‌کرد:

الف) تجددگرایی: حکومت این دوره با ایجاد مظاهر تجدد در شهر، تغییر در نمادهای شهری و سیمای شهر، در معماری ساختمان‌های حکومتی (متناسب با عملکردهای جدید)، بیان شعارهای نوگرایی، تلاش در تغییر آداب و سنت‌های جامعه و تشویق به تجدد طلبی، طرح پیشرفت، توسعه، برنامه‌های نوسازی و انجام اصلاحات به سبک اروپا، پروژه تجددگرایی را به عنوان شیوه‌ای برای احیای ملت ارائه می‌کرد. از این رو تغییر الگوی زندگی تحت تاثیر تجددگرایی در جهان موجب شده بود تا پذیرش گونه‌های نو در تفکرات معماری با سهولت صورت پذیرد.

ب) دین زدایی: پیوند جامعه ایرانی با تفکرات دینی و مبانی اخلاقی، مانع جدی در فرایند غرب‌گرایی و یا اصلاحات این دوره به شمار می‌رفت. بنابراین استفاده از عناصر معماری پیش از اسلام و همین طور نشانه‌های ملی و مذهبی باستانی، شیوه‌ای برای حذف تدریجی دین از صحنه سیاست محسوب می‌شد.

در اجرایی کردن اهداف مذکور و با استفاده از عناصر معماری گذشته (ویژه معماری دوره قبل از اسلام)، ساخت و تزئین بناها به دو صورت انجام شده است:

الف) بناهایی که به صورت مستقیم از عناصر معماری باستانی (نظیر ستون‌ها، سرستون‌ها، پلکان و نقوش تزئینی) و نشانه‌های ملی و مذهبی آن دوران تقلید می‌کردند.

ب) بناهایی که با الهام از معماری دوران باستان ساخته شدند و در آنها اشاره‌ای غیر مستقیم به عناصر معماری باستانی دیده می‌شود. ضمن اینکه ویژگی‌های معماری دوران خود را نیز بازگو می‌کردند.

پی‌نوشت‌ها

1. Nationalism

۲. ارتباط نزدیک ایران با آلمان نازی در دوره رضاشاه و بحث داغ نژاد آریایی و برتری آن در واقع نوعی پیوند مشترک آرمانی و ایده‌آل‌های مشترک ذهنی را برای جامعه ایران و یا حداقل هیأت حاکمه آن دوران طرح کرد. لذا این آرمان‌های مشترک

تفسیرهای مشابهی از این دوگانگی وجود دارد: نخست این که، «در این بناها (دسته دوم)، عناصر در خدمت معماری هستند و نه معماری در خدمت عناصر» (رجبی، ۱۳۵۵: ۵۰) و دیگر این که «این شیوه‌ها به دو شکل کهنه آرایبی و کهن آرایبی صورت گرفته است. بنای بانک ملی که به شیوه بازگشت به گذشته است، کهنه آرایبی

زمینه را برای فعالیت گروه‌های مهندسان آلمانی در ایران فراهم آورد. همچنین بازگشت فارغ التحصیلان ایرانی از آلمان، منجر به ساخته شدن ساختمان‌های دولتی به این شیوه شد. از جمله معماران ایرانی که به این شیوه کار می‌کردند، می‌توان از کریم‌طاهرزاده‌میهزادنام‌پرد.

۳. حسن قمی، فقیه و مجتهد، استاد رستم بروجردی و فتحعلی شیرازی معماران دوره قاجار و از استادان نسل اول هستند و جعفرخان کاشانی که سردر باغ ملی از اوست. استاد محمدی زاده و پسران حسن قمی (محمد قمی و اسماعیل قمی) از استادان نسل دوم و حاج حسین لرزاده از استادان نسل سوم هستند (ر.ک. آیت‌اللهی، ۱۳۸۰: ۳۰۹ و ۳۱۰).

۴. از این گروه می‌توان به آندره گدار و ماکسیم سیرو اشاره کرد. آندره گدار معمار فرانسوی و فارغ التحصیل دانشکده هنرهای زیبای پاریس، در سال ۱۹۲۸ به دعوت دولت ایران، برای راه اندازی تشکیلاتی در ارتباط با باستان‌شناسی و حفظ و مرمت بناهای تاریخی به ایران آمد. گدار در طول مدت اقامت طولانی خود در ایران (مدت ۳۲ سال)، مدیریت اداره کل تحقیقات باستان‌شناسی و ریاست دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران را بر عهده داشته است. وی علاوه بر مسئولیت‌هایی که داشت اقدام به احداث بناهایی در سطح ایران کرد که جمگی در زمره بهترین آثار معماری این دوران به حساب می‌آیند (حکمت، ۱۳۵۵).

۵. رضاخان میرپنج در سال ۱۲۹۹ ه.ش طی کودتای نظامی، زمام امور را به دست گرفت و در سال ۱۳۰۴ ه.ش تاج‌گذاری و در سال ۱۳۲۰ ه.ش نیز از پادشاهی خلع و به جزیره مورس تبعید شد.

6. Nostalgia

7. Monumental

۸. ساختمان وزارت امور خارجه (کاخ شهربانی) واقع در تهران، خیابان امام خمینی (سپه سابق)، محوطه میدان مشق یا باغ ملی

۹. قلیچ باغلیان از جمله معماران ارمنی تبار ایرانی است. از جمله بناهایی که توسط وی طراحی شده است می‌توان به کاخ شهربانی و میدان حسن آباد اشاره کرد.

۱۰. بنای بانک در خیابان فردوسی تهران واقع شده است.

۱۱. دبیرستان انوشیروان دادگر در تهران، خیابان انقلاب اسلامی، حد فاصل خیابان‌های حافظ، ولی عصر، کوچه سفیر، و دبیرستان فیروز بهرام در خیابان جمهوری، خیابان میرزا کوچک‌خان واقع شده است.

۱۲. این بنا در خیابان امام خمینی تهران (سپه سابق) قرار دارد.

۱۳. این بنا در خیابان فردوسی تهران روبه‌روی سفارت انگلیس قرار دارد.

۱۴. نیکلای مارکف معمار گرجستانی الاصل و فارغ التحصیل آکادمی هنرهای زیبای سن پترزبورگ بود که طراحی

ساختمان‌هایی مانند استادبوم معروف امجدیه، دبیرستان البرز، زندان قصر و کارخانه قند ورامین را برعهده داشت. «وی در سال ۱۹۱۹ و قبل از کودتای رضاشاه به ایران می‌آید و پس از به قدرت رسیدن پهلوی اول، کارهای ساختمانی خود را شروع می‌کند. او در دارالفنون نیز تدریس می‌کرده است» (دانیل شافعی، ۱۳۸۲).

۱۵. این بنا در تهران، غرب میدان مشق و جنوب خیابان فروغی قرار گرفته است.

۱۶. گابریل گوریکیان (۱۹۷۰-۱۹۰۰م) معمار شهیر و بین‌المللی ایرانی است که در ترکیه متولد شد و با آن که در سن ۵۵ سالگی تابعیت ایالات متحده آمریکا را پذیرفت، لیکن در مجامع بین‌المللی از او به عنوان معمار ایرانی یاد می‌کنند. او از فعالان کنگره سیام و از همکاران آدولف لوس و سواژ بود. نقش او در رشد و توسعه جنبش مدرن در تاریخ معماری مدرن در کنار افرادی چون لوکوربوزیه قرار دارد. از دیگر آثار او می‌توان به آمفی تئاتر مدرسه نظام و کاخ دادگستری اشاره کرد.

۱۷. وارطان هوانسیان (۱۹۸۲-۱۸۹۶م)، معمار ایرانی، ارمنی مذهب، معروف به آرشیستیک وارطان و متولد تبریز بود. او فارغ التحصیل رشته نقاشی از بوزار پاریس و مدرسه مخصوص معماری در پاریس بود. اولین نشریه تخصصی معماری را به زبان فارسی با نام آرشیستیک منتشر نمود. از جمله آثار وی می‌توان به ساختمان اصلی بانک سپه، هتل فردوسی، هتل دربند و سینما متروپل اشاره کرد.

۱۸. موزه ملی، در تهران، خیابان امام خمینی (سپه سابق)، خیابان سی تیر واقع شده است.

۱. آشوری، داریوش (۱۳۷۷)، *ماومدرنیت*، نشر موسسه فرهنگی صراط، تهران.
۲. آیت اللهی، حبیب الله (۱۳۸۰)، *کتاب ایران، تاریخ هنر*، انتشارات بین المللی الهدی، چاپ اول، تهران.
۳. اسمیت، آنتونی (۱۳۸۳)، *ناسیونالیسم، نظریه، ایدئولوژی، تاریخ*، ترجمه: منصور انصاری، انتشارات تمدن ایرانی، تهران.
۴. پاکدامن، بهروز (۱۳۷۶)، *نگاهی کوتاه بر شیوه ها و گرایش های معماری تهران*، کتاب تهران، جلد پنجم و ششم، انتشارات روشنگران، تهران.
۵. حبیبی، سید محسن (۱۳۷۳)، «*مدرنیسم، شهر، دانشگاه، گفتگو*»، شماره پنجم، تهران.
۶. حکمت، علی اصغر (۱۳۵۵)، *سی خاطره از عصر فرخنده پهلوی*، نشر وحید، تهران.
۷. رجبی، پرویز (۱۳۵۵)، *معماری ایران در عصر پهلوی*، انتشارات دانشگاه ملی ایران، تهران.
۸. شافعی، بیژن، دانیل، ویکتور. و همکاران (۱۳۸۴)، *معماری*، بهزاد کریم طاهرزاده، نشر دید، تهران.
۹. صارمی، علی اکبر و رادمرد، تقی (۱۳۷۶)، *ارزش های پایدار در معماری ایران*، میراث فرهنگی، تهران.
۱۰. کیانی، مصطفی (۱۳۸۳)، *معماری دوره پهلوی اول* (دگرگونی اندیشه ها، پیدایش و شکل گیری معماری دوره بیست ساله معاصر ایران ۱۳۲۰-۱۲۹۹)، انتشارات موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، تهران.
۱۱. وینسنت، اندرو (۱۳۷۱)، *نظریه های دولت*، ترجمه: حسین بشریه، نشر نی، تهران.
۱۲. دانیل، ویکتور، شافعی، بیژن، سروشیانی، سهراب (۱۳۸۲)، *معماری نیکلای مارکف*، نشر دید، تهران.